

Яница Фендулова¹

КЪМ ПОНЯТИЕТО ЗА ИНСТАЛАЦИОННО ИЗКУСТВО: ПЕРФОРМАТИВНАТА ИНСТАЛАЦИЯ²

Yanitsa Fendulova

ON THE CONCEPT OF INSTALLATION ART: THE PERFORMATIVE INSTALLATION

Abstract: This article is part of a broader study on performance and performativity in art with a focus on the performative installation, defended as a doctoral dissertation at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo in 2022.

The study regards the performative installation as a practice of installing *objects* and as a practice of installing acts or *subjects*, giving a view to the progression and diversification of the concept of installation itself.

Certain aspects of this thesis are further developed in the paper, focusing on the etymology of the word *installation* and on its implicit performative potential. The article presents some specific features of the installation's performativity as practice itself.

Keywords: installation art; performance; performative installation; act; installation as practice; exhibition design; object-oriented; process-oriented; performance paradigm.

Как определяме инсталационното изкуство и къде в полето на това „определение“ стои „въпросът за перформативната инсталация“ и що за въпрос е това? Това са въпроси, които нямат еднозначен отговор.

Както при интерактивната или фотоинсталацията при понятието *перформативна инсталация* определението „перформативна“ изглежда се поставя, за да диференцира някакъв определен вид инсталация. В случая „перформативна“ отдава фокус върху известен вид действеност (перформативност), която се развива *в, чрез* или *спрямо* инсталацията. Съществуването на такава диференциация демонстрира разбирането, че наличната при „перформативната инсталация“ вид действеност някак липсва при „традиционната“ инсталация. Тогава що е „традиционното“ разбиране за произведение на инсталационното изкуство, логически следва да зададем и този въпрос? „Инсталацията“ е най-често разбрана като жанр във визуалните изкуства, който работи с различни обектно-обосновани аранжimenti в дадено пространство, среда. А изхождайки от „перформативна“, ще говорим за перформанс. Така обаче ние изглежда да навлизаме в други територии. А

¹ yfendulova@gmail.com

² Статията доразвива определени аспекти на тези, заложили в по-широко изследване, защитено като докторска дисертация на тема „Перформанс и перформативност в изкуството – перформативна инсталация“ с научен ръководител доц. д-р Марина Теофилова, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 2022; с публична защита на 11.04.2023.

дали? „Пърформанс“ в изкуството в традиционния смисъл се разбира като опозиция на инсталацията. Той работи с актове, жестове, действия и тела, а инсталацията – с обекти. Макар да е така, направата на кратък преглед на поливалентността в дефинициите на *инсталация* ще демонстрира бавното, но сигурно навлизане на пърформанс разбиране, което предоговаря изначално поставените между двете – инсталация и пърформанс, граници.

Подстъп към едно достъпно определение

Днес може би най-прекият достъп до „достоверни“ определения на главни термини е онлайн портал на някой от световните музей. Ето как изглежда „installation art“ от гиганта Tate Modern³. Според краткия дефинитивен вариант на *TATE* терминът *installation art*, в краткия дефинитивен вариант на *TATE*, посочва „широкомащабни, микс-медия конструкции, често проектирани (designed) за специфично място или за временен период“. (*TATE*, online, no date). Така също *TATE* ни информира: „Някои инсталации обаче са проектирани, така че да се съзърцават отстрани или са толкова крехки, че могат единствено да се гледат от входа или от единия край на помещението. Това, което прави инсталационното изкуство различно от скулптурата или други традиционни форми на изкуство е, че то е цялостно преживяване (complete unified experience), отколкото представяне на отделни, индивидуални произведения на изкуството. Фокусът върху това как зрителят преживява произведението и желанието да се постави/предостави интензивна опитност (intense experience) е доминираща тема в изкуството на инсталацията“ (пак там). Тази дефиниция носи доста институционални конотации – прозира как институцията гледа към инсталационното произведение и потенциалната му производственост, а също и как уведомява бъдещ посетител какво да очаква в музея или да му вменява „нужда“ да търси описания какво може и какво не може (например да навлиза или не в дадено помещение – т.нар. „инсталация“, да гледа от входа или от ъгъла, т.н.). Това, струва ни се, е добър пример за определен перформатив на „дефиницията“ от *TATE*, пряко свързан с институционализацията на практиката на инсталационното изкуство, съответно и пряко свързан с институционализацията на проблематиката му като вид изкуство. Ще се върнем на *TATE* още няколко пъти.

Любопитен текст пише Албена Янева през 2003 г. по повод музейната подготовка за изложбата „Häuser“ и конкретно за работата по инсталацията „Mückenbus“⁴. За Янева например не е толкова интересно разглеждането на финалния продукт – ще рече арт инсталацията или друго произведение като самостоеен и затворен обект⁵, която или който посетителят намира/открива в музея. Не, за нея са по-интересни разнообразието от трансформации (на „обекта“, на пространството, на музея), които съпътстват самата практика на инсталация. Както изглежда, темата ѝ е насочена към перформирането на музея като „културен феномен“. Тя дискутира стратегиите *на* и *за* „селектиране“ и „излагане на обекти“ или образи, формирането на колекции, техните констелации и изложения в различни конфигурации, което с увереност можем да твърдим да е носеща конструкция на понятието ни за практиката на „инсталацията“. Албена Янева анализира един „инсталационен дизайн като естетически медиум и историческа категория“, рефериращ съвместно с „идеологически, икономически и политически“ присъщи на музея императиви. Такъв

³ Употребата на подобни ресурси е често срещана при увода на статии, които правят известен опит за анализ на инсталационни произведения.

⁴ Изложбата „Häuser“ (от нем: къщи, домове) представя работи на Карстен Хьолер и Розмари Трокел, през 1999 г. (яну-март) в Musée d'art Moderne de la Ville de Paris (Париж). Албена Янева още в началото конкретизира, че третира инсталационното изкуство като специфична форма на съвременното изкуство: „By installation I mean the process of displaying the objects in the museum. The art installation is considered here as an autonomous assemblage of objects, conceived for a temporary period, and distinguished by its physical domination over the space. It uses the specific potential of objects to exert action and to engage the visitors' perceptions.“ (Yaneva, 2003a)

⁵ Така определен обект е информиран в една или друга степен от разбирането за него като стагниран резултат на приключен в известен степен процес; обект с финална стабилизация, резултат, който вече е част от колекцията, да кажем. Сравни с предишната бележка.

изследователски подход, пише Янева, прилагат културните антрополози към материалната култура. (Yaneva, 2003a) В този контекст и в определенията ѝ на специфичността на „the collective“, Янева изследва самата инсталация на автобус в музея като „процес на ставане на изкуство“, в който се отразява „екстериор-интериор континуума“⁶. В тази статия Янева предлага да мислим всеки обект в потенциата „на ставане на изкуство“. Доколкото „автобусът съществува в ставането на изкуство“, дотолкова и въпросът за това дали е изкуство е въпрос не на „вид“ обектност, а на *темпорализация* на дадена обектност. Въпросният автобус е едновременно арт инсталация и автобус фолксваген модел 1977, затова е и основателно твърдението ѝ, че „обектите съществуват като ставащи изкуство.“⁷ Последната и решаваща стъпка в официалното „ставане на изкуство“, според тази статия, имат „clean and maintain“ процедурите. (Yaneva, 2003a: 124)

Споменатите по-рано определения на „installation art“ от *TATE* вече перформират дадения чрез много (известни или не известни за публиката) ситуации статут в социализацията с публиката като „обект“ на грижа от страна на институцията на изкуството, откъдето последва и рецепцията му за такъв – в случая за „installation art“.

Именно разбирането на инсталацията като *акт* (и/или поредица от *актове* на инсталиране) е приложено при този анализ на Албена Янева развива „ставането на изкуство“ „не е изцяло водено от сбор определени правила“ (is not guided entirely by a set of established rules, т.е. от инстантното придобиване на статута „изкуство“ чрез прокламацията от член на „света на изкуството“ – артистът, кураторът, например). Това разбиране противостои на институционалната теория. Напротив, „инсталационният процес е някъде между рутината и несигурното“, твърди тя, а „ставането на изкуство“ се „регулира от моментни и ситуационни форми на импровизация“. (вж Yaneva, 2003a: 124) Това изследване разкрива различни пластове на самата *практика* на инсталацията, разкривайки от друга страна пък пред нас, читателите, нейната перформативна същност като имплицитна на процеса и винаги в готовност, в потенциа. (срв Yaneva, 2003a: 124) Янева направи анализ и на двете – инсталационният (музеен, изложбен) процес и на начина, по който той е преплетен с и материално трансформиран *от* събитията в тяхното явяване. (вж пак там, с. 125)

Чрез *практиката* на инсталацията всеки перформанс на даден обект (т.е. самата динамика и операционалност на този обект) става(т) материал на съвременното изкуство, стига само да не се дистанцира погледът от трансформативния процес на „ставането в изкуство“, като се има предвид именно поредицата от моменти преди консумацията на вече фиксирания в статут на артефакт обект (или в статута на „installation art“, което пък от друга страна е начало на друг трансформативен процес). Схващането на произведение на изкуството като стабилен обект обаче не вещае подходящата чувствителност към такива трансформативни сили на практиката на инсталацията. А от друга страна, антропологичният подход към материалните неща извежда още по-видимо богатството и наситеността на практиката именно в разбирането ѝ на *практика*, като спомага за разгръщането на такава гледна точка въобще.

Схващането на инсталационното произведение като „обект“ с нестабилен статут в потенциа – това изглежда да демонстрира изследователката, целенасочено избирайки арт инсталацията в процеса на правенето, позволило ѝ да развие определения на обекта, отиващи отвъд заключената в компонентите му дефинировка. Янева прави видим аспект на инсталацията, не толкова разбира на като вече направено изкуство – т.е. постфактум кодираното за инсталационно изкуство, а разкрива актовия ѝ аспект – т.е. „инсталацията“ като *акт*, изложбеният дизайн като трансформативен за обекта процес и инсталационното изкуство като *правене на изкуство*.

Нека отнесем това гледище към въпроса за перформативната инсталация. При това положение перформативността (или трансформативността) като случване се подразбира в текучеството (т.е. то е имплицитно) на самата инсталация като продължителен акт на „настаняване“ *в*, „конфигуриране“ или „модифициране“ *на* дадена „система“ като ордер от „уреди или предмети“ за „извършване на

⁶ „The bus is in the process of becoming art“, пише тя, имайки предвид и моментите, в които обикновеният работник оперира като артист, а кураторът следва изискванията за безопасност, или пък артистът работи над автобуса като техник. (Yaneva, 2003a: 122, 123)

⁷ „[T]he difference between art objects and ordinary objects is a difference of tempo, not a difference of kind“. (Yaneva, 2003a: 128)

определена работа“⁸. Такава гледна точка към перформативната инсталация все пак не се регистрира в това тълкование, нито е задълбочено изследвана във валидираните по един или друг начин вече дефинировки на термина (п.и.), макар и да е предположена в определени български текстове по повод съдържателния ѝ термин – инсталация⁹. Такава гледна точка, както видяхме, е полезна за продуцирането на разбиране за едни иначе сложни, многопластови и динамични артистични или инсталационни процеси, въвличащи множество елементи (обекти, субекти и дейности).

„Перформативна инсталация“ като термин в изкуството още не се е продуцирал в своята статична или устойчива дефиниция (каквато например твърди да се е случило с инсталацията), а е все още в процес на формиране (докато при инсталацията – на реформиране на стагнирания ѝ статут в изведените дефиниции). Перформативният подход и теория дават основания за наличието на такава динамика.

Но нека да се върнем на полифонията от дефинировки на вече разбраното за изкуство и кодирано като инсталационно изкуство, както подходихме в началото. Или с други думи: нека се отвърнем за малко от антропологичната перспектива и се завърнем към ординерния статут (или традиционното определение) на инсталационното произведение като вече „явено и стабилизирано в музея, подобно на асембляж, физически доминантен на пространството“ (цит. по Yaneva, 2003b: 185). Може би е важно да се припомни и това, което неизменно читателят следва да задържи наум, достигайки в края на статията: Въпреки че „[и]нсталациите“ [...] продължават да са (технически) съоръжения, но лишени от практическа цел; те влизат в отношение с мястото (пространството), в което „ще присъстват“. „Настанявайки се“, го усвояват и променят.“ (цит. по Ангелов, 2010).

Основни понятия за инсталационно изкуство

Както ни насочи дефиницията на TATE Modern, инсталационното изкуство се разбира предимно като рефериращо към „широкомащабни, микс-медия конструкции, често проектирани за специфично място или за временен период“. Освен синонимността с *environmental*, още ключови думи от тази дефиниция се отнасят към зрителя и предоставянето му на „цялостно преживяване“ и „интензивна опитност“; към мястото – в ангажирането на пространството/стаята в цялост; към медиума – за изключително нефиксирания му и поливалентен характер¹⁰.

Инсталация е съществително от глагола *инсталирам*, който в широкия си смисъл означава *действията*: поставям, монтирам, настанявам или разполагам нещо на определено място, конфигурирам нещо. Съществителното *инсталация* означава система от уреди или предмети – устройство, съоръжение, уредба¹¹. В етимологията на думата също са означени действията „въвеждане, представяне“¹², на което ще обърнем внимание по-късно. Думата „инсталация“ идва от средновековен латински като *installo* за „настанявам“¹³ или „поставям“¹⁴ и от латинските форми *installatio, -onis* като „въвеждане, представяне“ през немското *installation*¹⁵. Формите *installation* („устано-

⁸ Тук ползвам ключовите думички от речниковата дефиниция на „инсталацията“. По-детайлната справка правя по-долу в текста.

⁹ Виж Ангелов, А.В. Кратък екскурс за употребата на термина „инсталация“ // Linternet, 28.02.2010, № 21 (123) (<https://linternet.bg/publish11/avangelov/instalacia.htm>)

¹⁰ Приведени са и два цитата – на Иля Кабаков за централната роля на зрителя (като актьор), на Алън Капроу за изпълването на галерията с различни по вид материалности с разнороден сензорен материал. Вж TATE, online, no date. Последни актуализации на ресурса в TATE не са посочени (апр. 2023).

¹¹ Практичните значения на инсталация и инсталирам могат да означават от монтаж на взаимосвързани елементи и изграждане на всякакви мрежи, до актуализиране на компютърни програми и техните системи. Но както посочва Речникът (БАН), думата инсталация идва от средновековен латински език. Вж. „инсталация“ и „инсталирам“ в: Речник, БАН, онлайн: Речник на Българския език, Институт по литература, БАН – <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/инсталация/>

¹² Пак там.

¹³ Български етимологичен речник т. II, БАН, София, 1979, с. 81.

¹⁴ Речник, Веселинов-Ангелова, 2015: Веселинов, Димитър. Ангелова, Анна. Речник на френските думи в българския език. Том 2 (Г–Й), УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2015, с. 515.

¹⁵ Вж. „инсталация“ в: Речник, БАН, онлайн. В други печатни речници на българския език са отбелязани къде френските, къде немските родства на думата.

вяване, наместване“) и *installer* („настанявам, намествам“) са регистрирани във френския език през 1349 г. „Съвременното значение на [съществителното като] ‘съвкупност от предмети, уреди, места за настаняване‘ е регистрирано през 1874 г. в романа „Тайнствения остров“ на Jules Verne¹⁶.

В художествения контекст от средата на 20 век на Запад терминът „инсталация“ започва да обозначава произведение на изкуството, съставено от своеобразна подредба на елементи с художествени цели, в или спрямо определено пространство и за определено време: „настанявам, разполагам временно в определено пространство предмети и/или образи“. С оглед на входящата тук теза е уместно да припомним и друго уточнение на Ангел Ангелов: „Превръщайки се в термин, „инсталация“ се употребява само по отношение на съоръжения, които заявяват, че са изкуство, и които, тъй като биват изработвани на място, не могат да се смятат за завършени преди „инсталирането си“. Те не са поставени в рамка или в ниша; не изискват постамент и не могат да се преместят от едно пространство в друго, без това да предизвика промени в тях.“ (Ангелов, 2010)

Факт е, че определението за *installation art* се градира с развитието на жанра или от която той се диференцира през годините (напр.: от изложбената и кураторска практика). Предшественици на *инсталационната арт практика* можем да открием още през първата половина на двадесети век, но основите на това развитие ще намерим от края на 1950-те и началото на 1960-те, когато инсталационното произведение започва усилено да се формира и осмисля в съпътствие на гранични термини и практики (пр. енваърментал, хепънинг или изложбен дизайн)¹⁷. Според Oxford Dictionary (1998) *installation art* е термин, „който може да се прилага за разположението на обекти в изложба (окачване на картини, аранжиране на скулптури и т.н.), но и който [термин] също има по-специфично значение на единна работа/произведение (one-off work) (често широко-мощабен асембляж), изпълнен за специфичен интериор (главно този на галерията), обикновено малко или много запълващ го“. (Chilvers, 1998: 295) Преди да достигне до такова определение към края на 90-те, от 70-те терминът се използва в специализираната литература на Запад, конотирайки смисъла на изложба, а от началото на 80-те е рефериращ към произведения с размерите на стая, в което зрителят може физически да навлезе. Така в края на 1980-те се ражда жанрът *installation art*, казва Джули Райс. Тогава „инсталационното изкуство“ се разглежда повече във формални измерения, с акцент на ефимерността и респонсивността към (т.е. в съображение с) даденостите на физическото пространство. (Reiss, 1999: xii) В този смисъл инсталацията се разбира предимно като временно произведение на изкуството с непостоянна материалност и диспозиции. Малко по-късно инсталациите приемат перманентни постановления и стават част от постоянни колекции. Към края на 1980-те и от началото на 1990-те вече много артисти „специализират“ в инсталацията, свидетелстват историците на изкуството. С времето инсталациите започват да приемат перманентни постановления и стават част от постоянни колекции, а фокусът на практиката и теоретизирането ѝ се измества към ангажираността с културния и социален контекст. От 1990-те този нов „жанр“ има институционално представителство – в Лондон се открива *Музей на Инсталационното Изкуство*¹⁸. През 1994 г. се публикува първият цялостен теоретичен труд¹⁹

¹⁶ Речник, Веселинов-Ангелова, 2015: с. 515.

¹⁷ Под предшественици се имат предвид например конструктивистките, футуристките, дадаистките и сюрреалистичните идеи на Ел Лисицки, Томазо Маринети, Курт Швитерс или Марсел Дюшан. Да вземем за пример „Merzbau“ на Швитерс, осъществявани в периода 1923-1948; „Proun Space“ на Лисицки от 1923; изложбите „International Surrealist Exhibition“ (1938) или „First Papers of Surrealism“ (1942) и работите „1200 Bags of Coal“ (1938) и „One mile string“ (1942) на Дюшан. (Виж напр. Bishop, 2010: 8, 20-22, 41-42, 80-81)

¹⁸ Николас де Оливейра и Никола Оксли са основателите на Лондонския Музей на Инсталационното изкуство през 1990 г. (Museum of Installation). Петри им партнира. За близо петнадесетте си години на съществуване музеят реализира над 200 проекта, по-голямата част от които са на основа заведени от артисти инициативи, често финансирани от самите тях. Налични са няколко интервюта на Robert J. Preece по темата в списание Sculpture (<https://sculpturemagazine.art/>), издание на International Sculpture Center (ISC), където четем следното: „През 1989 г. всички отричаха, че има такова нещо като „инсталация“. Искахме да легитимираме и установим този термин – да го удостоверим, свързвайки го с думата „музей“ – казват директорите. (Preece, 2001)

¹⁹ Сравни със сборника със съставител Andrew Benjamin: Benjamin, A. „Installation Art“, Academy, London, 1993.

„Installation Art“ от Николас де Оливейра, Никола Оксли и Майкъл Петри. Тогава те го прокламират за „безспорно най-оригиналната, разнообразна и плодородна форма на изкуство днес“. (цит. по Chilvers, 1998: 295–296) Според тях терминът *installation art* по-конкретно характеризира „начин на правене на изкуство, който отрича концентрирането върху единичен обект, а на връзките между повече елементи или на взаимодействието между неща и техните контексти“. (Oliveira, 1998: 8) Малко по-късно, в изследването си от 1999 г. историчката Джули Райс твърди, че зрителят е „интегрален за завършването на творбата“. Според нея Installation art „на моменти се припокрива с други взаимосвързани ареали, включително Флукус, Earth art, Minimalism, Video art, Performance art, Conceptual art and Process art.“ Терминът *инсталация* според нея адресира към следните проблеми: „специфичност на мястото“, институционална критика, временност и ефимерност. (Reiss, 1999: xiii) В това надграждане, дискусиата около *инсталативното* изкуство започва да се разгръща отвъд формалното, отвъд материалните и пространствени измерения и все повече да акцентира на **ролята на зрителя, на преживяването, на участието** – проблематика, станала особено актуална към началото на 21 век.

Броени години след прехвърлянето на новия 21 век историчката Клеър Бишп отговаря на въпроса „Какво е Инсталационно изкуство?“ така: „термин, който свободно се отнася до типа изкуство, в което зрителят физически навлиза и което е често описвано като „театрално“, „имерсивно“ [потопящо, поглъщащо] или „experiential“ – т.е. включващо или базирано на преживяване или наблюдение. (Bishop, 2010: 6)²⁰ Друго важно и отбелязано от нея е, че не самостоятелният художествен предмет, а „цялата ситуация в нейната тоталност претендира да е произведение на изкуството“ и това разбиране дължим главно на минималистите. Оттогава (1960-те) насам, след като минималистите вземат предвид „негативното пространство“, „разграничението между инсталационно изкуство (*installation art*) и подредба на произведения (*installation of works of art*) се развива“. (вж. Bishop, 2005)

В последващо изследване, непосредствено след това на Бишп, Коултър-Смит ще изведе следните според него фундаментални за *installation art* характеристики: „1) стремеж към създаване на по-директно взаимодействие между зрителя и творбата; 2) специфичната особеност на инсталацията да представя на зрителя фрагменти, които трябва да бъдат изследвани и подредени по начин, който „активира“ зрителя; 3) развиване на стратегия, която деконструира традиционните концепции за творба на изкуството“²¹.

Също синтезирана и актуална днес е дефиницията на термина от Давид-Оливие Лартиго в сборника „Речник по естетика и философия на изкуството“ (2012). Според него инсталацията е „практика, приемаща различни форми и обикновено мимолетна, която установява сложно отношение между съставните елементи на произведението, мястото на неговото представяне и зрителя“. Той добавя, че инсталацията се развива „в точката на допир между архитектура, сценография и пърформанс, тя е отворено хибридно присъствие, което се простира от обекта до околната среда, посредством използването на разнообразни пространствено-времеви и сетивни механизми.“ (Лартиго, 2012: 219)

Спрямо широката вариативност на инсталационната арт практика, би било полезно да вземем предвид изведеното от апологета Валентин Ангелов многообразие. Според него инсталацията е „утвърдена“ и „основна творческа форма на неконвенционализма“, тя е „най-категоричната проява на неоавангардистката антиестетика, неин стожер и нейно ядро.“ В своите описания В. Ангелов

²⁰ Бишп бърза да уточни, че богатото разнообразие на проявите, съдържанието или обхвата на понятието, както и свободата на употреба на самият термин почти правят невъзможно наличието или отдаването му на някакво значение („preclude it from having any meaning“). Темпорално погледнато, терминът започва да се използва от 60-те по отношение на експозиционна подредба, а оттам произлиза и употребата на думата „инсталация“ за творби, заемащи цялото експозиционно пространство, обобщава историчката. (пак там)

²¹ Обобщението е на Петер Цанев. Според него „Коултър-Смит търси идеологическо обяснение и определена формална логика в развитието и установяването на инсталационизма като водещо художествено направление в съвременното изкуство“. (Цанев, 2009)

лов посочва следните „основни типове“ инсталации: (1) *акумулирани инсталации* или *аккумуляции* (от еднородни – Арман, или разнородни битови предмети – Споери); (2) *„скулптирани“ инсталации* с възможни присъствия на реди-мейд, но с доминантно моделирани, изваяни или конструирани от ръката на художника елементи. Посочват се и още „разновидности на инсталацията“ като *компресиите* (Чембърлейн), *пакетажите* (Кристо); „от синтетично естество са атектоничните и нефункционални“ *„архитектурни“ инсталации* (Мерц, Павел Койчев), *ландшафтните инсталации (лендарт)*, *„пространството“ (environment)* (Едуард Кийнхолц). Към тези синтетични форми с уговорка Ангелов причислява и *боди арт* – „човешкото тяло, преобразено като жива живописна творба“ „Последно завоевание на неконвенционалното творчество“, казва той, са *светлинни- и видеоинсталации*. Арте повера например е посочено като типично използващо инсталационни практики (подч. мое, цит. по Ангелов, 2014: 80–82).

Инсталацията в българското изкуствознание

У нас Валентин Ангелов има сериозен принос към теоретизацията на фундаментите на инсталационната практика. През погледа на българската мисъл за инсталационното изкуство можем да се информираме освен от текстове на Валентин Ангелов – за основни типове, но и от такива на: Ангел Ангелов – за генерални инсталационни стратегии, Петер Цанев – за психологическите потенциали на инсталацията, Васил Марков – за спецификите на медията „видео“, инфилтрирани във видео инсталацията, Орлин Дворянов – за отражението на „концептуалната тенденция“. Разбира се, има и други автори, които отнасят ценни коментари към същността на инсталационното изкуство – Правдолюб Иванов, Ирина Генова, Правда Спасова, Нора Голешевска, Станислав Памукчиев, Диана Попова, Десислава Милева и още. Особено раздвижване като постижение на инсталационния теоретико-изследователски дискурс у нас е монографията на Орлин Дворянов „Художествената инсталация“ (изд. Алос, 2023). Говорейки за инсталационно изкуство и имайки предвид досегашните разисквания по темата, следва да отбележим, че „Художествената инсталация“ на Дворянов е *първото изцяло фокусирано официално издание върху проблематиката на инсталационното изкуство* в българското изкуствознание. Изглежда „*Развитието и проблематиките* на инсталационният дискурс в българското изкуствознание“ се заформя като тема „в готовност“ за разгръщане²².

Към етимологията на инсталацията като изкуство

Предвид че инсталацията в изкуството се разпространява от западна артистична практика, както стана ясно по-рано, изглежда още (речникови) справки са наложителни за изследването на развитието на инсталационният дискурс у нас. Спрямо това, би могло да се предположи, че в българската лексика на думата „инсталация“ ѝ липсва онази смислова подвижност и чувствителност на термина, спрямо която се развива и понятието в (изкуството на) англо-езичния свят²³. Но ако приложим по-обстоен преглед на етимологията на думата и приложението ѝ и в ежедневния български език, ще намерим основания да не се съгласим.

²² Изредените по-горе имена на български изследователи са само малка част от по-дълъг списък, а такъв на техни конкретни текстове по темата е извънредно трудна и времеемка задача, достойна за целенасочено мащабно изследване. Към същата задача следва да е изготвянето на библиография относно българският инсталационен теоретико-изследователски дискурс.

²³ Такова твърдение се информира изрично от недостатъчността на обектно-обоснованото или съоръжение-подобно асоцииране с термина „инсталация“, както в ежедневната употреба, така и при най-често прилаганата ѝ интерпретация като изкуството в специализираната литература. Това е изрично скосяване понятието за инсталация и от тази гледна точка го прави неспособно да артикулира някои съвременни аспекти на практиката. С това предвид, изследването на съвременното разбиране на инсталационното изкуство се ангажира да проследява инсталационното изкуство като практика на инсталиране и на обекти, и на субекти; съответно като практика на инсталиране и на обекти, и на актове, и на събитийности. Такава теза лансира дисертационното изследване. (вж Фендулова, 2022б)

Да вземем предвид френската родственоост на думата. С регистрацията на френски през 1349 г. и с актуално и до днес смислово френско значение, регистрирано през 1874 г. (както приведохме по-горе), в българския език като съществително думата *инсталация* навлиза през 1890-те, а като глагол – в началото на 1930-те. Тогава са всъщност първите фиксации на думите *инсталация* (1897г.) и *инсталирам* (1936г.) в български енциклопедии и речници. (Речник, Веселинов-Ангелова, 2015) Френските форми са сравними с българските фиксирани от 1869 година думи „намествание“ и „наместевам“. В „Речник на френските думи в българския език“ се казва още, че възвратната форма от латинското *installare* („поставям“) на глагола *s'installer* е документирана още през 1690 г. В дадените *тълкования* и *примери* за употребата на *инсталация* и *инсталирам* в речта са интересни няколко неща. Да вземем *примера* от Богомил Райнов: „намираме кана с вода и чаша и *инсталираме* находките си върху масичката“ (1967 г.); „Мария (...) седна до прозореца и отпусна апатично ръце в скута си, додето аз се *инсталирах* в ъгъла между радиоапарата и фикуса, като може би несъзнателно избрах най-тъмния кът на стаята“ (1973 г.)²⁴.

В „Нов тълковен речник на българския език: А – Я“ (1997) „инсталацията“ фигурира като съществително²⁵, но и като глагол от свършен и несвършен вид, което е интересното в нашия случай. Освен „монтирам нещо“, глаголът инсталирам се използва в разговорната реч за „Настанявам някого някъде“, „Настанявам се, разполагам се удобно някъде“ – „инсталирам се“. „*Инсталирахме се на балкона*“.²⁶ Ако се „вгледаме“ в съществителното – то предполага да е средство/посредник за извършването на регламентирани действия, а ако се обърнем и към глагола – „инсталация“ предполага и действията „поставям“, „нареждам“ и за одушевени „предмети“ – лица. Дори и само с тази гледна точка излиза, че пренесено в художествения контекст, понятието „инсталация“ би следвало да се прилага с гореописаната смислова подвижност и по-точно: арт/художествена инсталацията да конотира не само инсталиране/наместване/поместване на неодушевени предмети, но и на одушевени такива, като *държи сметка за обстоятелствата, в които ги инсталира/намества/помества, т.е. на релациите със средата на „поместване“, съобразно пред/продуцираните актове*. С други думи: инсталацията би следвало да взема предвид цялата „система“, която конфигурира, намествайки и съотнасяйки елементите, били те „уреди“, „предмети“, „съоръжения“ или лица с техните идентичности и дейности, в определени ордери на функциониране. Цитатът по-горе от Б. Райнов дава израз на подобни взаимоотношения при тълкуване.

Предвид, че думата е чужда заемка в българския език, е любопитно, че в „Речник на чуждите думи в българския език“ (Емилия Пернишка, 2000, 2005 г.) предпоставка за такова (може да се каже) „разширено“ тълкуване на термина „инсталация“ няма. В това издание терминът се придържа особено към техническото понятие, а глаголната форма се придържа към синонимите „натъкмявам“ и „монтирам“²⁷. В „Български тълковен речник“ на Димитър Попов [1994, 2005] отново, но (освен „намествам, монтирам“) още по-засилено се тълкува терминът в съпътствие със „снабдявам, обзавеждам“, „построявам“. Тук допълнението се състои и във вметката поставям „на трайно място“ (?), също: говори се за „сбор, система от машини, уреди...“, споменавайки и „производство“ (Речник, Попов, 1994, 2005: 328)²⁸.

Формата „инсталирам се“ ще я срещнем пак, ако използваме Речника на Стоян Буров и Пенка Пехливанова от 1995. (Речник, Буров, 1995: 234) В Речника от 1999 г. отново на Стоян Буров ще открием още по-застъпена в разговорната реч употреба на глагола инсталирам за лица, в смисъла

²⁴ Речник. Веселинов-Ангелова, 2015: с. 515, 516. Виж и бележка 31.

²⁵ Разглежда се основно в техническия смисъл: „Система от уреди, съоръжения и средства за извършване на някаква определена работа, производство, процес и под.“. Речник, Пловдив, 1997: „Нов тълковен речник на българския език: А – Я“, Пловдив, 1408 с., 1997. Цитатите са по стр. 489

²⁶ Пак там, с. 489.

²⁷ Тук са отпаднали прилагателните „инсталационен“ и „инсталаторски“. Може би е добре да забележим, че е отбелязана на всяка форма и френската ѝ родственоост. (Речник, Пернишка, 2000, 2005: 305)

²⁸ Речник, БАН, 1993: В „Български тълковен речник А – Я“, четвърто фототипно издание, издателство на БАН, 1993, към „инсталатор“, „инсталация“ и „инсталирам“ откриваме и прилагателните „инсталационен“ и „инсталаторски“. Ключовите думи са подобни като при Речника на Попов (Речник, Попов, 1994, 2005: 328), с изключение на допълненията при последния в думите „снабдявам“ и „монтирам“.

на „Настанявам се, разполагам се, заставам някъде“²⁹. В тълковния речник от първите години на 21 век в авторство на Василка Радева устоява глаголната форма на инсталирам като „Настанявам се някъде“³⁰.

Направеният преглед показва как любопитно се изменя и напластява семантиката на думата в българския език, като отразява леките отмествания от един силен аспект към друг (преходът от „снабдяване“ и „построяване“, през система за „изпълнение на работа“, към система за „производство“).

Да вземем и *тълкуванието* на инсталация от „Речник на чуждите думи“ на Велков от 1897 г., което тълкуване е отбелязано всъщност за първа фиксация на съществителното инсталация в българския език(!): „Степен на властта у лица или у правителствени учреждения (Велков, 1897)“³¹ Нека тук припомним и значенията „въвеждам, представям“. Следвайки латинския корен на думата, *install* може да се отнася както за монтирам, поставям, настанявам за употреба или на място, но и за поставям някого на определена длъжност в смисъла на „въвеждане“ на някого в даден ордер (длъжност) и „представяне“ на някого във властта на някаква длъжност. При такова тълкуване акцентът на действието „инсталирам“ е на *овластявам, встъпвам, постъпвам*³².

Ако следваме актуализиращия се (онлайн) речник на Института по литература на БАН и използваме глагола „инсталирам“ в страдателен залог³³, то съвсем правилно ще е изречението „Актьорът Иван Николов е инсталиран за действие от артиста Ларс Нордби“. Тук „Иван Николов“ е обект на действието на Ларс Нордби, а действията на този „обект“ се обосновават от неговите (професионални) характеристики, които по този начин са имплементирани в идеята (те са концептуални основи) на цялостното така или иначе произведение-изложба „Astroturfing ad hockery“.³⁴ Ларс Нордби „настанява, разполага временно в определено пространство предмети и/или образи“³⁵. Разбира се, оттук нататък става много важно какво, как и кой се инсталира, не на последно място – къде се инсталира³⁶.

Изглежда чуждата заемка в нашия език „инсталация“ не само има нужната смислова подвижност да отразява и изразява текущи и сложни процеси от практиката при западното инстала-

²⁹ В глаголната форма се е завърнало значението на „инсталирам се“ отново в преносния разговорен смисъл на настанявам. (Речник, Буров, 1999: 320)

³⁰ В речника на Василка Радева (Рангелова) в глаголната форма инсталирам, освен „монтирам, свързвам съоръжение“, устоява и „Настанявам се някъде“ (Речник, Радева, 2004: 258).

³¹ Речник, Веселинов-Ангелова, 2015: 515. От това първо фиксиране на съществителното следва, изглежда има друга известна градация в разбирането и тълкуването: от действие, работа, служба към производство. Изреждам ключови думи и фрази, цитирам от последователните речникови дефиниции през годините: сглобяване на машини и турянето им в действие (1928), натъкмяване, съвкупност от неща за съответна работа (1943); построяване, обзавеждане, предприятие с уреди, средства за определена служба или производство (1958); технически съоръжения за полезна работа, технологичен процес (1982) уредба, целесъобразно съчетание на машини (под. на пред.), сбор от машини, уреди или средства за определена служба или производство (2003). Докато при глагола инсталирам тази динамика не е толкова забележима: построявам, сглобявам (1926, 1936) натъкмявам съвкупност от неща за съответна работа (1932) същото като пред. (1943); поставям, стъкмявам (1944); от нем. техн. поставям инсталация, монтирам (1982); правя инсталация, натъкмявам, намествам уред, машина (1984); същото като пред. две (2003) (цит. по Речник, Веселинов-Ангелова, 2015: 515–516)

³² Вж „install“ в: Речник, БАН-уърднет: „Българският уърднет“, Секция по компютърна лингвистика към БАН.

³³ Срв. с примера от 1974 от Богомил Райнов за „инсталирам“ в Речник, БАН, онлайн: „В началото бях решил да я инсталирам просто в едно от кафенетата на булеварда и да я нахраня“.

³⁴ Използваният пример касае изложбата (перформативното събитие – изложба) на Ларс Нордби в Галерия Credo Bonum, София, (ноември – декември) 2021.

³⁵ Ползвам „образ“ в смисъла му и на представа. В това изречение привеждам цитат от Ангел Ангелов: вж Кратък екскурс за употребата на термина „инсталация“ // Liternet, 28.02.2010, № 2 1 (123)

³⁶ Разкриването на хоризонт към „властови структури“ в полето на проблематиката на инсталационното изкуство прави темата извънредно широка, а в този смисъл и плодотворна за анализ, но все още изглежда да не е добре изследвана у нас.

ционно изкуство, но с оглед и на българската изкуствоведска терминология, „инсталация“ поддържа потенциала да отговори на нуждата от разширенията на оказалата се вече несъдържателна единствено в обектната затвореност и изолираност същност на понятието в изкуство. Етимологията на термина ясно показва неговата готовност да се отнася в действието си на *инсталирам* както към обект, така и към субект, също към поведение, към отношение, към дейност. Инсталирам някой да перформира себе си. Инсталирам някой да изпълнява себе си. Ето как и една сравнително нова и усложнена концепция в тежкостта на перформанс арта, като „делегирания перформанс“, тук (в българския език) лесно може да намери разбиране в основанията си да се отнася (критично) към релационното изкуство. Точно поради факта, че последното е посочено от историчката Клеър Бишп като „израстък на инсталационното изкуство“, именно заради зависимостите на тези изкуства от контекста и продуцираните релации отвъд обектността (което е същина на инсталационната практика). (вж Bishop, 2004)

Ето още едно основание Петер Цанев да анализира като „перформанс-инсталации“ работи на Сантяго Сиера или Рикрит Тираваниджа. Разисквайки определена перспектива към (онова, което споменахме по-горе като) *инсталирам някой да изпълнява себе си*, Цанев пише, че артистите „създават инсталации, конструирани като социалнопсихологически експерименти, при които зрителят е пряк участник посредством своята способност за психологическа идентификация“. (Цанев, 2009) Не само е важно какво, как, кой и къде се инсталира, но е и особено важна и резонантността на Аз-а на *каквото, както, който и където*. Един от примерите е „перформанс-инсталацията“ „Група хора, обърнати с лице към стената (бездомни жени, на които е платена сума равностойна на една нощувка в хостел, за да стоят цял ден в галерията обърнати с лице към стената)“ (2008) на Сиера. (Цанев, 2009) И не е съвпадение (имайки предвид развиващата се проблематика в настоящата статия), че мястото на обсъжданата работа е първоначално споменатият Тейт Модерн.

Речникови стабилизации

Още в горе-цитираната статия от 2010 г. Ангел В. Ангелов се пита трябва ли да се отбелязва „инсталация“ в изкуството с отделно от техническото определение в Речник на българския език.³⁷ Само две години след това такава се появява в *печатно издание*. Отново в авторство на Василка Радева. В нейния „Български тълковен речник“ (София: Изток-Запад) четем информираното двойно разширено – като съществително и глагол:

инсталация ж. (нем) **1.** Система от уреди за определен процес или дейност. **2.** Инсталиране. **3.** без *мн.* Авангардно изкуство за разполагане на скулптурни произведения на открито или специално съчетаване на различни предмети. *инсталационен прил.*

инсталирам несв. и св. прех. **1.** Монтирам, свързвам съоръжение. **2.** Правя инсталация. **3.** Записвам компютърна програма на твърдия диск на компютър, за да може да работи с нея. ~ се нпрех. разг. Настанявам се някъде. (Речник, Радева, 2012: 236)

Освен в печатното издание, инсталацията като „авангардно изкуство“ в родния речник е регистрирана в актуализация от последните години и в Речник на Българския език на Българската академия на науките:

ИНСТАЛАЦИЯ³ ж. Изк. **1.** Само ед. Направление в съвременното авангардно изкуство, при което множество скулптурни компоненти се разполагат по определен начин в дадено пространство, обикн. на открито в градска среда, или подбрани предмети се съчетават по специфичен

³⁷ Според справките на Ангел Валентинов Ангелов нито „Речник на чуждите думи в българския език“ (2003), нито Речник на новите думи и значения в българския език“ (2001), нито „Речник на българския език“ на БАН (том 6, И-Й, 1990) отбелязва подобна употреба. Разбираемо е, „защото думата не се срещаше в тази „неконвенционална“ употреба през 1980-те. Въпросът е трябва ли да се отрази подобна употреба, напр.: „вид съвременно художествено произведение (или съоръжение), осъществявано в музей, галерия или в открито пространство, най-често – за определено време“. Или е по-добре да се включи към другите видове инсталации (компютърни, електрически, водоснабдителни и т.н.), банално предпоставяйки едно „арт“.“ (Ангелов, 2010)

начин за постигане на определено въздействие. [...] 2. Отделно произведение от това направление в съвременното авангардно изкуство³⁸.

Инсталацията в изкуството се оказва пред разширени хоризонти на собственото си понятие, а някъде в далечината на хоризонта мерзелее едно още по-особено понятие, но съдържащо се в първото – перформативната инсталация. Стабилизацията на първото (инсталация) е само по себе си сигнал за напускане на един и навлизане в друг етап на разбиране. А последното понятие (перформативна инсталация) речниците тепърва ще опитват да стабилизират.

Проф. Валентин Ангелов още през 2014 г. е въвел за българския читател една констатация на текучеството на подобни стабилизаторски процеси при опита с такава хибридна – обектно-субектно-събитийно или инсталационно-перформативна артистична практика, обръщайки внимание на новите, наложени от неоавангарда, но рядко дискутирани, или „слабо познатите у нас“ термини като перформативна инсталация. „Този термин [конкретно *performative installation*] едва сега влиза в употреба“ и се отнася до „синтетичното творчество“, пише В. Ангелов. „Тук [в този случай] инсталацията изпъква не като завършен и вече отделен от твореца обект, а като процес на нейното конструиране“³⁹. Дори и този точен и въпреки това частичен поглед върху „перформативната инсталация“ (В.А.) дава яснота за широтата и потенциала на понятието.

Според датския професор Ане Ринг Петерсен самият факт, че се добавя определителното „перформативна“ към инсталация – е свидетелство за редукиционно мислене за естеството на инсталационното изкуство, а именно като обектно-ориентирано изкуство. Концептът за „перформативност“, както и прилагателното „перформативен“, нашумяват в сферата на изкуствата от самото начало на 21 век. В дискурса на инсталацията се прилага перформативната теория, за което свидетелства установяването на лансираната от Нолерт вече като „категория“ „перформативна инсталация“. Петерсен е на мнение, че доминантната характеристика на инсталацията е нейната пространственост. От тази гледна точка т.нар. „активиране“ на зрителя (което се твърди да е силово и откъдето идва обяснението за някои изследователи защо е „перформативно“, и в този смисъл:) като активен участник в случването на произведението, е естествено имплицитно на инсталационното произведение, именно поради неговата пространственост. (Petersen, 2015) Независимо тази критическа бележка към тезите на Ангелика Нолерт, категорията „перформативна инсталация“, съгласява се Петерсен, се оказва плодородна в поясняването на практики, които са интенционално навигирани да съвместяват инсталативни и перформанс елементи.

Както личи от настоящата статия, понятието категорично отрича да се побере в стройни дефинитивни форми (да се симплифицира), поради факта, че предполага динамика в постоянно оттичане в различни посоки (ту в една, напр. – перформанс арт, ту е друга – напр.: изложбен дизайн). Това е понятие, което все още не се е стабилизирало и е трудно видимо *само като*, но без съмнение е осцилиращо *около* характеристиките на инсталационното изкуство. Изглежда „инсталацията“ към 21 век се отнася с нов въпрос към самата си същност на практика, а въпросът за перформативната инсталация все още се формулира като такъв в широкия дискурс на първата.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Ангелов, 2010: Ангелов, А.В. Кратък екскурс за употребата на термина „инсталация“ // Liternet, 28.02.2010, № 2 1 (123) (<https://liternet.bg/publish11/avangelov/instalacia.htm>) acc. date: Apr. 2023 [Angelov, A.V. Kratak ekskurs za upotreбата na termina „instalatsiya“ // Liternet, 28.02.2010, №2 1 (123)]

³⁸ Там са отбелязани и примери от публикации във вестник „Култура“ и сп. „ЛИК“ за периода 2002–2004. Вж. „инсталация“ в: Речник, БАН, онлайн. За жалост актуализацията на този онлайн речник не се завежда: не става изрично ясно кога е добавено това трето значение на думата, при положение знанието, че го е нямало до скоро (вж справките в Ангелов, 2010).

³⁹ Вж Ангелов, 2014: 158. Основен (и единствен) литературен източник на Валентин Ангелов тук е издание на немската кураторка Ангелика Нолерт. Изданието е със заглавие „Performative Installation“, лансирайки така едноименното понятие в теоретичните среди.

- Ангелов, 2012:** Ангелов, В. Естетика: речник на актуални, редки, дискутирани и наложени от авангарда термини. Изток–Запад, София, 2014 [Angelov, V. Estetika: rechnik na aktualni, redki, diskutirani i nalozheni ot avangarda termini. Iztok–Zapad, Sofia, 2014].
- Лартиго, 2012:** Лартиго, Д.-О. „Инсталация“ в: Моризо, Ж., Пиуве, Р. (съст.) *Речник по естетика и философия на изкуството*. Рива, София, 2012. [Lartigo, D.-O. „Instalatsiya“ v: Morizo, Zh., Piuve, R. (sast.) Rechnik po estetika i filosofiya na izkustvoto. Riva, Sofiya, 2012.]
- Речник, БАН, 1979:** Български етимологичен речник т. II, БАН, София, 1979 [Balgarski etimologichen rechnik t. II, BAN, Sofiya, 1979]
- Речник, БАН, 1993:** „Български тълковен речник А – Я“, четвърто фототипно издание, БАН, 1993 [„Balgarski talkoven rechnik A – Ya“, chetvarto fototipno izdanie, BAN, 1993]
- Речник, БАН, онлайн:** Речник на Българския език, Институт по българския език, БАН, онлайн. <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/инсталация/>; <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/инсталирам/> acc. date: Apr. 2023 [Rechnik na Balgarskiya ezik, Institut po balgarskiya ezik, BAN, onlayn]
- Речник, БАН-уърднет:** „Българският уърднет“, Секция по компютърна лингвистика към БАН, <https://dcl.bas.bg/bulnet/> acc. date: Apr. 2023 [„Българският уърднет“, Секция по компютърна лингвистика към БАН]
- Речник, Буров, 1995:** „Речник на чуждите думи в български“, изд. Елпис, 1995 на Стоян Буров и Пенка Пехливанова [„Rechnik na chuzhdite dumi v balgarski“, izd. Elpis, 1995 na Stoyan Burov i Penka Pehlivanova]
- Речник, Буров, 1999:** „Съвременен тълковен речник на българския език с приложения“, трето издание, отг. ред. доц.д-р Стоян Буров, GABEROFF, В. Търново, 1999 [„Savremenен talkoven rechnik na balgarskiya ezik s prilozheniya“, tretto izdanie, otg.red. dots.d-r Stoyan Burov, GABEROFF, V. Tarnovo, 1999]
- Речник, Веселинов-Ангелова, 2015:** Веселинов, Димитър. Ангелова, Анна. Речник на френските думи в българския език. Том 2 (Г-Й), УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2015 [Veselinov, Dimitar. Angelova, Anna. Rechnik na frenskite dumi v balgarskiya ezik. Tom 2 (G-Y), UI „Sv. Kliment Ohridski“, Sofiya, 2015]
- Речник, Пернишка, 2000, 2005:** „Речник на чуждите думи в българския език“, пето издание, допълнено и основно преработено от Емилия Пернишка[2000], Наука и изкуство, София, 2005 [„Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik“, peto izdanie, dopalнено i osnovno preraboteno ot Emiliya Pernishka [2000], Nauka i izkustvo, Sofiya, 2005]
- Речник, Пловдив, 1997:** „Нов тълковен речник на българския език: А – Я“, 1408 с. Пловдив, 1997 [„Nov talkoven rechnik na balgarskiya ezik: A – Ya“, 1408 str., Plovdiv, 1997]
- Речник, Попов, 1994, 2005:** „Български тълковен речник“, четвърто издание, допълнено и преработено от Димитър Попов [1994], Наука и изкуство, София, 2005 [„Balgarski talkoven rechnik“, chetvarto izdanie, dopalнено i preraboteno ot Dimitar Popov [1994], Nauka i izkustvo, Sofiya, 2005]
- Речник, Радева, 2004:** Радева, Василка. „Български тълковен речник“, ИК Хермес, 2004 [Radeva, Vasilka. „Balgarski talkoven rechnik“, IK Hermes, 2004]
- Речник, Радева, 2012:** Радева, Василка. „Български тълковен речник“, из. Изток-Запад, София, 2012 [Radeva, Vasilka. „Balgarski talkoven rechnik“, iz. Iztok-Zapad, Sofiya, 2012]
- Фендулова, 2022а:** Фендулова, Я. Перформативни и инсталативни пространства // Визуални Изследвания, В.Търново, 2022, Том 6 / Бр. 1, с. 68–79 (<https://journals.uni-vt.bg/vr/bul/vol6/iss1/9>) [Fendulova, Y. Performativni i instalativni prostranstva // Vizualni Izsledvaniya, V.Tarnovo, 2022, Tom 6 / Br. 1, str. 68-79]
- Фендулова, 2022б:** Фендулова, Яница. „Перформанс и перформативност в изкуството – перформативна инсталация“, дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, ФИИ, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 2022 [Fendulova, Yanitsa. „Parformans i performativnost v izkustvoto – performativna instalatsiya“, disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“, FII, VTU „Sv. sv. Kiril i Metodii“, 2022]
- Цанев, 2009:** Цанев, Петер. Институцията на неоавангарда, краят на изкуството и новите постпсихологически реторика. Списание за Психология на Изкуството – ArtPsychology.net, 20.11.2009 (<https://www.artpsychology.net/publications/?NewsId=2>) acc. date: Apr. 2023 [Tsanev, Peter. Institutsiyata na neoavangarda, krayat na izkustvoto i novite postpsihologicheski retoriki. Spisanie za Psihologiya na Izkustvoto – ArtPsychology.net, 20.11.2009].
- TATE, online, no date:** „Installation art“, Art Term, Tate Modern glossary definition (<https://www.tate.org.uk/art/art-terms/i/installation-art>) acc. date: Apr. 2023.

- Bishop, 2005:** Bishop, Cl. *But is it installation art?* // Tate Etc. issue 3: Spring 2005. <https://www.tate.org.uk/tate-etc/issue-3-spring-2005/it-installation-art> (Nov. 2020).
- Bishop, 2010:** Bishop, Cl. *Installation art: A critical history*. Tate Publ., 3th ed., London 2010.
- Bishop, 2004:** Bishop, Claire. Antagonism and Relational Aesthetics // OCTOBER, October Magazine, Ltd. and Massachusetts Institute of Technology, Fall 2004, 110, 2004, pp. 51–79.
- Chilvers, 1998:** Chilvers, I. (ed.), *Oxford Dictionary of 20th Century Art* // Oxford University Press, 1998.
- Oliveira, 1998:** Oliveira, N.d. Oxley, N. Pretry, M. *Installation Art*. Thames Hudson, 1998.
- Petersen, 2015:** Petersen, Anne Ring. *Installation Art: Between Image and Stage*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2015.
- Preece, 2001:** Preece, R. *Museum of Installation, London* // *artdesigncafe*, 2001 (first publ. in: *Sculpture magazine*, 20(2), pp. 10–11, 2001.) <https://www.artdesigncafe.com/museum-of-installation-london-2001> acc. date: Apr. 2023.
- Reiss, 1999:** Reiss, J. *From Margin to Center: The Spaces of Installation Art*. Cambridge Mass Press, 1999.
- Yaneva, 2003b:** Yaneva, Albena. Chalk Steps on the Museum Floor: The ‘Pulses’ of Objects in Art Installation // *Journal of Material Culture*, SAGE Publications, London, Vol. 8(2), 2003, pp. 169–188.
- Yaneva, 2003a:** Yaneva, Albena. When a bus met a museum: following artists, curators and workers in art installation // *Museum and Society (M&S)*, *Journal by Museum Studies*, University of Leicester, Nov 2003. 1(3), pp 116–131.